

Contribuții documentare referitoare la monumentele de for public ridicate pe teritoriul dintre Prut și Nistru în perioada anilor 1918—1940

VIRGILIU Z. TEODORESCU

I. Monumente ridicate în orașul Chișinău

Evenimentele premergătoare și pregătitoare ale marelui act al demnității de la 27 martie 1918, prin care vitregia unui secol de împilări a luat sfârșit, readucând la Patria mamă trup din trupul țării răsluit samavolnic de cei care se considerau a fi protectori ai celor obidiți de semiluna otomană s-au derulat ca o epopee. Realizatorii acestui act, conștienți de sacrificiile incomensurabile umane și materiale, depășind dificultățile economice, și nu numai, au lansat și finalizat o suită de acțiuni ce au avut menirea să aducă în for public monumentele de simțire românească prin care ei și generațiile viitoare urmau a-i venera pe cei care au fost și vor fi simboluri ale acestor simțăminte. Aceste monumente au fost ridicate prin contribuția tuturor românilor, acțiunea antrenând pe mulți din cei care au putut avea salutare participări pe tărîm material, urbanistic, arhitectural, amenajări horticole și alte multe. Evenimentele ulterioare care au condus la noul rapt la adresa României au avut urmări și în privința acestor monumente, neavenite în concepția celor care doreau să ne ofere o nouă istorie. Unele au fost salvate din fața furiei roșii, fiind evacuate contra cronometru în puținele clipe până la pătrunderea cizmelor cotropitoare în localitățile ce se onoraseră ridicându-le în for public. Multe din ele au fost însă „recuperate” după 1944, constituindu-se „metalul prețios” cu care au fost zămislite noile monumente ce trebuiau să dea noua coloratură istoriei teritoriului rupt din trupul României.

A cunoaște, azi și în viitor, istoria acestor monumente cu, referință la momentul gîndirii și lansării ideii care, în timp, a devenit realitate este o necesitate imperioasă. Rezultatul, obținut după depășirea dificultăților de documentare, fiind relevant atît pentru biografia monumentului cît și a artistului realizator, se constituie ca o contribuție la istoria culturii care implică socialul și politicul epocii.

Ne propunem ca în aceste rînduri să ne referim la cîteva din monumentele care au fost realizate în perioada interbelică, unele salvate, altele rămase numai în memoria documentelor, la care recurgem spre a le oferi cunoașterii unei generații, care, în cel mai fericit caz, a putut, la oră de taină, să afle cîte ceva de la cei mai vîrstnici, contemporani ai existenței monumentelor în for public.

O primă referință o facem la monumentul dedicat apostolilor basarabeni. Era un triptic care a fost amplasat¹ în grădina catedralei ortodoxe. Monumentul era din piatră avînd o placă cu inscripție și basorelieful din bronz. Monumentul cinstea memoria lui „Simion Murafa, născut la 24 mai 1887 și decedat la 20 august 1917; preotul Alexei Mateevici, născut la 16 martie 1888 și decedat la 13 august 1917; Andrei Hodorozea, născut în octombrie 1878, decedat la 20 august 1917”. Aceste cuvinte se constituiau componente ale inscripției. Pe

¹ Arh. St. Buc., fond Ministerul Cultelor și Artelor, Departamentul Artelor, dosar 69/1973, f. 63—65.

pedestal, în fața basoreliefurilor și a vulturului se afla definitoria inscripție: „Apostolii basarabeni, martiri ai sfintei cauze naționale”. La spate, o altă inscripție menționa: „Acest monument s-a ridicat de Societatea mormintelor eroilor, Comitetul central, președintele, I.P.S. Mitropolitul Primat Miron Cristea, în urma inițiativei unui comitet din Chișinău, prezidat de dl. Pantelimon Halipa și cu concursul Comitetului regional Chișinău, președintele general de divizie S. Popovici și a generalului de divizie S. Macri”. Monumentul a fost realizat² de sculptorul bucureștean Vasile Ionescu Varo. Lucrarea a costat 140 000 de lei. A fost conceput un pedestal cu cinci trepte, avînd în centru un vultur cu aripile larg deschise. Panourile cu reliefuli erau încadrate de elementele vegetale. În partea superioară, două ramuri, una de stejar, alta de laur, încadrau stema României. Monumentul avea la bază $4,35 \times 1,92$ m și înălțimea de 3 m.

Un alt monument a fost cel al latinității, „Lupoanca”, redată cu cei doi gemeni Romulus și Remus. A fost dezvelit³ în anul 1925 în curtea palatului Sfatului Țării din strada Ion Inculeț. A fost ridicat prin îngrijirea Comisariatului general al primei expoziții românești în Chișinău. Soclul din marmură a fost executat după proiectul arhitectului E. Bernardazzi. Statuia, turnată în bronz, împreună cu soclul, avea înălțimea de 3,50 m. Soclul la baza avea $4,20 \times 3,70$ m. Ansamblul lucrării a costat 400.000 lei.

Monumentul dedicat lui Ștefan cel Mare a antrenat⁴ de la gînd pînă la faptă numeroși susținători ai acestei idei. Prin preocuparea generalului Rudeanu, sprijinit de un comitet de doamne, lucrarea a fost comandată⁵ lui Alexandru Plămădeală, „Moldovean de rasă și sculptor de merit. El a fost premiat de mai multe ori și chiar pentru macheta Unirii a căpătat premiu”. Constantin Ionescu în memoriul întocmit referitor la acest monument, face mențiunea că membrii Casei Regale „au fost plăcut impresionați că se găsește, chiar în Moldova, localnic care este capabil de a face o asemenea lucrare și le-a plăcut mult și au aprobat-o”.

Monumentul „Ștefan cel Mare” a fost amplasat⁶ în grădina publică, pe un soclu de piatră Cosouti. Statuia a fost turnată în bronz. Inițial, monumentul avea pe soclu următoarele inscripții. În față: „Ștefan cel Mare și Sfînt 1456—1504”. În dreapta: „Biruitoare de popoare: la Lipnic, la Baia, la Vaslui, la Valea Albă, la Cat-la-Buga, la Scheia, la Dumbrava Roșie, pentru Țară, Neam și Cruce”. În stînga: „Domn din munte pînă la Nistru, Chilia, Cetatea Albă. Ridicatu-s-au acest monument pentru veșnicirea gloriei strămoșești, prin osirdia d-lui Vasile Rudeanu și cu ajutorul fiilor Basarabiei. Lucratu-s-au de către sculptorul A. M. Plămădeală și de arhitectul E. Bernardazzi în anul 1925”. Pe două plăci din piatră, fixate pe stîlpii porții la intrarea în grădina publică, au fost dăltuite următoarele inscripții: „Acest monument s-a început sub domnia regelui Ferdinand I și s-a inaugurat sub domnia regelui Mihai I, MCMXXVIII”. „Statuia de față s-a dezvelit în prezența înalților regenți A.S.P. Nicolae, S.S. Miron Cristea, Patriarhul României și Gh. Buzdugan, fiind președinte al Consiliului de Miniștri Vintilă I.C. Brătianu, primarul Chișinăului Gherman Pantea și membrii Comitetului pentru ridicarea monumen-

² Ibidem, f. 70.

³ Ibidem, f. 63—64.

⁴ Ibidem.

⁵ Ibidem, dosar 81/1938, f. 54 v.

⁶ Ibidem, dosar 69/1937, f. 63—65, 68.

tului, în frunte cu președintele, general de divizie R. Scărișoreanu, 22 aprilie 1928”.

Monumentul „Ștefan cel Mare”, a fost amplasat pe o platformă de piatră cu dimensiunea de $7,30 \times 7,30$ m, avînd trei trepte care conduceau la pedestal. Soclul din piatră, cu dimensiunea de $1,85 \times 1,85$, avea ca element decorativ cu briu în torsadă, iar în față stema Moldovei din timpul domniei lui Ștefan cel Mare. Statuia, turnată în bronz, îl redă pe Ștefan cel Mare cu mina stîngă ridicată ținînd Sfînta Cruce, iar cu dreapta o sabie lungă. În ansamblu, monumentul are înălțimea de 10 m. Menționăm și contribuția inginerului Gheorghe Levițki care l-a secondat pe arhitectul E. Bernardazzi. Lucrarea a costat 340.000 lei.

În momentele premergătoare cotozirii Basarabiei din 1940, statuia lui Ștefan cel Mare a fost evacuată⁷ de la Chișinău la Iași, de unde a fost repartizată la Vaslui. După 1941, statuia a revenit la locul cuvenit, cunoscînd, în evoluția evenimentelor ulterioare, momente de mare dificultate, fiind însă un adevărat suport moral pentru cei mulți, ajutîndu-i să treacă peste vicisitudini, cu speranța că binele va învinge răul.

În luna iunie 1936, în curtea liceului Alexandru Donici, a fost dezvelit⁸ monumentul dedicat patronului acestei școli. Soclul a fost confecționat din granit, iar bustul a fost turnat în bronz. Pe soclu au fost plasate două plăci cu inscripții. Prima avînd textul „Alexandru Donici 1806—1866. Așa e la omenire/ Cînd în popor nu-i unire/ Nici o treabă nu se face/ Cu izbîndă și cu pace”. A doua inscripție menționa: „Ridicatu-s-a acest monument în anul 1936 luna iunie, ministru al Instrucțiunii fiind dr. C. Angelescu, inspector șef I. I. Macovei, președinte al Comitetului școlar C. Stere, director al liceului L. T. Boga”. Realizator al monumentului a fost sculptorul Al. Plămădeală. Soclul monumentului a fost proiectat de arhitectul Gheorghe Cupcea. Are dimensiunile de $1,35 \times 1,50 \times 2,80$ m. Bustul a fost turnat în bronz. Întreaga lucrare a costat 130 000 lei.

O problemă spinoasă, care ar fi trebuit să unească pe toți sub același stindard, s-a dovedit, pe parcursul a două decenii, prilej de dezbinare, de fărâmițare a energiilor umane și chiar de risipire a banului public. Ne referim la salutarea ideii lansate în primii ani după Unire, de a ridica în capitala Basarabiei un monument al Unirii. Inițial, toți cei din comitetul de inițiativă s-au înrolat spre a realiza acest obiectiv. Pe parcursul anilor s-a creat însă o dizidență care și-a propus să realizeze un monument dedicat regelui Ferdinand I. Subtilități, intervenții, contractări și retractări au dus la inexplicabile amînări ca, pînă la urmă, în for public să fie dezvelit, în anul 1939, monumentul dedicat regelui Ferdinand I.

Să încercăm să derulăm acele episoade ce s-au petrecut pe parcursul anilor Avocatul Constantin Ionescu, membru fondator al Asociațiunii pentru ridicarea unui monument al Unirii Basarabiei cu Patria mamă, menționează că inițiativa a aparținut lui Pan Halipa. El evocă într-un amplu memoriu acest drum al Golgotei urmat de cei care au dorit să ridice un asemenea monument, dar care s-au confruntat cu numeroase acte de sabotaj. În ultimă instanță, din respect pentru toți acei care au contribuit la realizarea fondului necesar ridicării monumentului Unirii, cei care s-au aflat alături de Pan Halipa

⁷ Ibidem, dosar 90/1940, f. 13, 61, 62.

⁸ Ibidem, dosar 69/1937, f. 64 v, 65, 67.

l-au susținut în acțiunea de transferare a capitalului pentru finalizarea lucrărilor la Palatul culturii.

Realizarea monumentului Unirii este încredințată⁹ sculptorului Alexandru Plămădeală. Lucrarea este estimată în anul 1938 la suma de 4 500 000 lei. Semnificativ este faptul că drumul pentru realizarea acestui monument a urmat calea legală. Corespondența purtată cu Ministerul Cultelor și Artelor, precum și cu Ministerul Apărării Naționale, este în acest sens relevantă.

Amplasamentul monumentului era preconizat¹⁰ la o importantă încrucișare de circulație, urmînd a fi puse în evidență cele trei componente majore: statuia ecvestră a regelui Ferdinand I; două figuri feminine sugerînd Unirea Basarabiei cu Patria Mămă; două basoreliefuluri pe cele două laturi ale postamentului redînd două scene din Sfatul Țării: votarea Unirii și votarea reformei agrare. Figuri feminine urmau să fie elementul central al ansamblului. Regele Ferdinand I era prezentat în uniformă de mareșal. Chipul reginei Maria urma să fie personificat în personajul „România”. Deasupra figurilor pe soclu urma să fie plasată inscripția: „27 martie 1918” și, mai sus, stema României. Pe zidul care se constituia fundalul monumentului urmau să fie adosate sculpturi în piatră evocînd figura dorobanțului și a țăranului basarabean, rupîndu-și lanțurile robiei. Pe platforma pe care autorul a amplasat monumentul urmau să fie distribuite și șase coloane purtătoare ale stemelor provinciilor istorice ale României. Ansamblul avea înălțimea de 17—18 m. Colectivul tehnic era format din inginerul Profiri, inginerul Bucicescu și sculptorul Alexandru Plămădeală.

La 26 martie 1938, Comitetul monumentului Unirii din Chișinău prezenta¹¹ Ministerului Cultelor și Artelor fotografii ale machetei, de către regele Carol al II-lea. Ea fusese prezentată în cadrul unei audiențe de către ministrul Ion Inuleț. Comisia Superioară a Monumentelor Publice, luînd în dezbateri, la 28 martie 1938, documentația primită de la inițiatorii acțiunii, aproba, prin Jurnalul nr. 195, executarea monumentului. Firesc ar fi fost ca după obținerea acestei aprobări să se treacă la finalizarea lucrărilor. A intervenit însă acțiunea celui alt comitet preocupat de realizarea și amplasarea monumentului regelui Ferdinand I, la circa 100 m. de locul aprobat pentru monumentul Unirii. În această conjunctură, Comitetul monumentului Unirii a analizat situația creată și a decis ca fondurile adunate să le întrebuițeze pentru finalizarea lucrărilor la Palatul culturii, definindu-l și ca Palat al Unirii. Pe această cale, o idee a anului 1919 care a antrenat numeroase simțiri și trăiri manifestate și prin cele trei concursuri organizate în anii 1924 și 1925, la care au concurat sculptorii C. Medrea, I. Jalea, R. Hette, Th. Burcă, Al. Plămădeală și alții, se încheia¹² în anul 1938 fără o concretizare care să dea satisfacție tuturor acelor care subscriseseră prin suma depusă. În ultimă instanță, s-a hotărît ca macheta monumentului Unirii și o serie de detalii ale acestuia să fie amplasate¹³ în incinta Palatului culturii, a cărei finalizare se realiza prin vîrsarea fondului strîns pentru monumentul Uniri.

Pe lângă întelegerea situației paradoxale creată de această stupidă concurență, raportul¹⁴ generalului Nicolae Ciupercă, comandantul Corpului III

⁹ Ibidem, dosar 81/1938, întreg dosarul și în special f. 1, 2.

¹⁰ Ibidem, f. 24—26.

¹¹ Ibidem, 1.

¹² Ibidem, dosar 96/1938, întreg dosarul.

¹³ Ibidem, dosar 81/1938, f. 63.

¹⁴ Ibidem, f. 28.

Armata care l-a înaintat Ministerului Apărării Naționale la 30 mai 1938, este în acest sens edificator. Pentru cinstirea actului Unirii s-au constituit două comitete de inițiativă. Un comitet sub auspiciile Asociației Ofițerilor Basarabeni în rezervă conduși de către Gherman Pântea a opinat să realizeze un monument dedicat regelui Ferdinand I. Cel de al doilea comitet de inițiativă sub conducerea lui Pan Halipa, a optat pentru realizarea unui monument al Unirii, reușind să stringă în acest scop suma de 2 300 000 lei. Au fost propuneri de fuzionare a celor două comitete, pentru a se realiza un măreț monument. Comitetul nr. 2 a rugat în acest sens pe raportor (generalul N. Ciupercă) să intervină pe lângă Comitetul nr. 1 pentru fuzionare. Refuzul acestora a determinat mai sus-amintitul episod al cedării sumelor strinse pentru finalizarea lucrărilor la Palatul culturii.

Pentru a-și finaliza¹⁵ acțiunea, Comitetul de inițiativă pentru ridicarea monumentului regelui Ferdinand I a intervenit la Casa Palatului, obținând aprobarea pentru ridicarea monumentului, acordată de către regele Carol al II-lea, după vizionarea machetei realizată de sculptorul Oscar Han și primirea explicațiilor suplimentare.

Manifestările dedicate dezvelirii monumentului, preconizate pentru 25 septembrie 1938 au trebuit să fie amânate¹⁶, măsura fiind dictată de anchetele declanșate pentru elucidarea situației conflictuale dintre cele două comitete. S-a adoptat¹⁷ ulterior un nou termen pentru 6 noiembrie 1938. Amplasamentul monumentului regelui Ferdinand I a fost hotărât în piața în care fusese cu ani în urmă statuia țarului Alexandru I.

Ancheta întreprinsă¹⁸ de arhitectul Grigore Ionescu, delegat al Comisiei Superioare a Monumentelor Publice, a dus la constatarea că organele administrației locale n-au dat nici o autorizație pentru ridicarea monumentului regelui Ferdinand I. În acest context al controverselor referitoare la realizarea și amplasarea monumentului regelui Ferdinand I este de reținut și reacția¹⁹ sculptorului Spiridon Georgescu, reacție ce a avut-o după vizionarea statuii expusă în grădina Ateneului român din București, după ce fusese turnată în bronz, înainte de a fi trimisă la Chișinău. Cu o pertinentă analiză a calităților lucrării, el conchidea că este necorespunzătoare, dezaxată, constituindu-se o compromitere a sculpturii românești. Acestei aprecieri dure i s-au alăturat și alte luări de poziție. În anul 1940, în premomentul ocupării Basarabiei de către armata sovietică, statuia regelui Ferdinand I a fost evacuată²⁰ la Iași.

Un alt monument la care dorim să facem referință este cel dedicat doctorului Toma Ciorba. Colegiul medicilor din județul Lăpușna și municipiul Chișinău, la 4 iulie 1939, cu concursul primăriei orașului, a inițiat²¹ ridicarea bustului doctorului Toma Ciorba, întemeietorul spitalului de contagioși și director timp de 36 de ani al acestei instituții. Lucrarea a fost comandată scul-

¹⁵ Ibidem, f. 55, 59, 77–82, 85. Vezi și „Albina”, an XI, 19 martie 1937, p. 162; „Universul” an. 55, nr. 88, 30 martie 1938, p. 5; an 55, nr. 258, 22 septembrie 1938, p. 8.

¹⁶ Arh. St. Buc., fond Ministerul Cultelor și Artelor, Departamentul Artelor, dosar 81/1938, f. 14–18.

¹⁷ Ibidem, f. 19; Vezi *Calendarul Universal*, 1940, p. 71.

¹⁸ Arh. St. Buc., fond Ministerul Cultelor și Artelor, Departamentul Artelor, dosar 81/1938, f. 20.

¹⁹ „Universul”, an 55, nr. 237, 1 septembrie 1938, p. 2.

²⁰ Arh. St. Buc., fond Ministerul Cultelor și Artelor, Departamentul Artelor, dosar 90/1940, f. 13, 41.

²¹ Ibidem, dosar 72/1939, f. 67 v; dosar 90/1939, f. 17; dosar 91/1939, f. 265, 267.

ptorului Alexandru Plămădeală. Planul de situație, însoțit de celelalte componente ale dosarului, a fost înaintat Comisiei Superioare a Monumentelor Publice, care, luînd în dezbateră proiectul, a consemnat, în Jurnalul 498 din 22 iunie, 1939, aprobarea realizării și amplasarea monumentului.

În aceeași perioadă, o corespondență între Direcția Artelor din cadrul Ministerului Cultelor și Artelor cu Rezidență Ținutului Nistru a evidențiat²² preocuparea de a fi ridicat la Chișinău un monument dedicat reginei Maria. Lucrarea fusese încredințată pentru realizarea sculptorului Oscar Spaethe. Concepția urbanistică adoptată ar fi concentrat în centrul civic al orașului cele mai semnificative monumente care făceau referință la istoria poporului român.

Evidențierea unor elemente care să constituie date în biografia monumentelor le considerăm totodată o contribuție la istoria interbelică a orașului Chișinău. Pentru istoria culturii și a simțirii românești aceste informații se constituie un mesaj de la generația înfăptuitoare a Unirii, simbolurile realizate constituindu-se chintesența acestor fapte pe care, în mare parte, vicisitudinile anilor care au urmat le-au îndepărtat temporar sau definitiv, rămînînd numai în memoria documentelor, devenind un stimul pentru cuvenita îndreptare pe care, sperăm, viitorul o va aduce.

R É S U M É

L'Union de la Bessarabie et de la Roumanie du 27 mars 1918 a été omagié avec de monuments en pierre et en métal. Le sculpteur Alexandru Plămădeală, — l'auteur de l'exceptionnelle statue représentant la figure d'Étienne Le Grand, qui, se trouve en Chișinău — a joué un très important rôle en ce domaine.

P R É C I S

The Bessarabia's Union with Romania of March 27, 1918 has been celebrated by stone and metal monuments. In this respect a very important part has been played by the sculptor Alexandru Plămădeală, the author of the exceptional statue representing Steven the Great's portrait, of Chișinău.

²² Ibidem, dosar 103/1939. f. 195.